

Toelichtingen bij het Pantser

1. *Hieronymus Emser* (1478-1527) was een Duits priester-theoloog; hij voerde polemiek tegen zowel Luther als Zwingli. Luther verbrandde zijn werken samen met de pauselijke bul die hem excommuniceerde.
2. *Joannes Cochleus* (1479-1552) was eveneens een Duits priester-theoloog. Aanvankelijk sympathiseerde hij met Luther, maar hij werd snel een hevig tegenstander. Hij bestreed diens werk vooral door te wijzen op de incoherentie van zijn gedachtegoed. Zowel hij als Emser waren, resp. als secretaris en als kapelaan, in dienst bij de hertog van Saksen.
3. *Ros(s)eus*: waarschijnlijk een pseudoniem van Thomas More, onder hetwelk hij een 'Repliek op de aantijgingen van M. Luther tegen Henry, de koning van Engeland' publiceerde (1523).
4. *John Fisher* (1469-1535) was een persoonlijke vriend van Erasmus. Hij werd bisschop van Rochester in 1504. Wellicht bedoelt Erasmus hier de *Assertionis Lutheranae Confutatio* uit 1523, waarin Fisher Luthers stellingen op de korrel nam. Zijn verzet tegen Henry VIII kostte hem, samen met Thomas More, het leven: beiden werden onthoofd.
5. *Jodocus Clichthove* (1472/3-1543), geboren te Nieuwpoort, was de eerste belangrijke theoloog die het in Frankrijk tegen Luther opnam.
6. *Christophorus Longolius* (ca 1488-1522), een 'soort Pico della Mirandola op zijn Frans', geboren te Mechelen, was eigenlijk jurist van vorming. De laatste jaren van zijn leven bracht hij in armoede te Padua door. Daar schreef hij in Ciceroniaanse stijl een rede tegen de Lutheranen. Ofschoon de opdracht daarvoor uitging van de paus, leverde het hem in financieel opzicht weinig of niets op. Erasmus vond hem te Frans en te doctrinair Ciceroniaans.
7. *Ulrich Zwingli* (1484-1531) ontmoette Erasmus in 1515, en was diep onder de indruk. In 1518 werd hij pastoor van de domkerk in Zürich, waar hij in samenwerking met de stadsraad hervormingen doorvoerde. Zwingli ging ervan uit dat de aanwezigheid van Christus in de eucharistie symbolisch, en niet reëel was.
8. *Wolfgang Capito* (Köpfel) (1478-1541) ontmoette eveneens in 1515 Erasmus. Samen met Maarten Bucer zette hij zowel in Straatsburg als Bern de reformatie op poten. Capito was hebraïst, en deelde Zwingli's opvatting over de eucharistie.
9. *Johannes Oecolampadius* (1482-1531) was jurist en theoloog. Na twee jaar kloosterleven keerde hij in 1522 terug naar Bazel, waar hij de Lutherse doctrine over de rechtvaardiging door het geloof alleen voorstond. In het debat van Marburg in 1529 koos hij wat de sacramentenleer betrof de zijde van Zwingli.
10. Zie noot 2.
11. Henry VIII.
12. De Eunuch van Terentius.
13. *Wilheyl*: Willem Nesen (gest. 1524). Nesen was op uitnodiging van Erasmus naar Leuven gekomen om er te doceren aan het Collegium Trilingue. Hij kwam er in aanvaring met de universiteit, ging in Frankfurt werken, en daarna in Wittenberg, waar hij zich aansloot bij Luther.
14. Wellicht is bedoeld de *Hochstratus Ovans* (de *triomf* van *Jacob van Hoogstraten*, de aan de universiteit van Keulen verbonden inquisiteur, die ook in Leuven actief

- was tegen o.m. Reuchlin en Luther), door sommigen toegeschreven aan Ulrich von Hutten, een nogal heetgebakerd medestander van Luther, met wie Erasmus op gespannen voet leefde, nadat hij zich van hem had afgekeerd omdat hij de man te radicaal en dus compromitterend vond. Een andere vijand van Erasmus, Edward Lee, wordt er bijzonder hard aangepakt, wat Erasmus in grote verlegenheid bracht: “*Het lijkt wel alsof het boekje werd geschreven om mij te plezieren. Heb ik het niet standvastig en openlijk steeds veroordeeld en alles in het werk gesteld om de publicatie ervan tegen te houden?*”
15. *Edward Lee* (1482-1544) studeerde te Leuven, Oxford en Cambridge, en werd aartsbisschop van York. Als ambitieus student Grieks had hij een reeks aanmerkingen geformuleerd op Erasmus' uitgave met vertaling en commentaar van het Nieuwe Testament. Misverstanden en geprikkeldheid wederzijds leidden tot een verbitterde ruzie tussen beide mannen, waarbij Lee Erasmus zelfs van plagiaat beschuldigde.
 16. *Rabban Gamaliël I*, de Oudere. Als uitmuntend Thora-leraar was hij de eerste die de eretitel Rabban (onze leraar) kreeg. De apostel Paulus noemt zich één van zijn studenten. Handelingen 5.33-39, waar verteld wordt hoe hij in het Sanhedrin tussenkomt ten gunste van Petrus en de apostelen, getuigt van zijn verdraagzame opstelling.
 17. Voluit: *Diatribē* (onderzoek, studie, verhandeling) over de Vrije Wil.
 18. Voluit: *Assertio omnium articulorum M. Lutheri per bullam Leonis X novissimam damnatorum*, gepubliceerd te Wittenberg in 1520; het gaat dus om de *bevestiging van al de stellingen van M. Luther die door Leo X in zijn laatst verschenen bul waren veroordeeld*, 41 in totaal. De tot *Assertio* verkorte titel wordt in de vertaling met *Stellingname* weergegeven. De bewuste bul, “*Exsurge, Domine*”, werd door Luther op 10 december 1520 in het openbaar verbrand. Zijn excommunicatie volgde op 3 januari 1521 met de publicatie van een nieuwe bul: “*Decet Romanum Pontificem*”.
 19. *Philippus Melancthon* (1497-1560) : humanist, pedagoog en hervormer. Hij stelde de Augsburgse Confessie op, die in 1530 op de rijksdag aldaar werd voorgelezen, bestreden en door de keizer weerlegd verklaard. Melancthon kan tot de gematigde hervormers worden gerekend, die de dialoog met de katholieke kerk nooit volledig hebben verbroken.
 20. Luthers thuisbasis.
 21. 1 Petrus 3:15
 22. Romeinen 1:14
 23. zoals Hercules
 24. Erasmus heeft het over ene *Logodaedalus*, wat zoveel als *woordkunstenaar* betekent. Luther zal zich ongetwijfeld door één of meer competente vrienden hebben laten bijstaan voor de redactie van de Slaafse Wil, maar Lagarrigue acht hun rol miniem (du Serf Arbitre, présentation p. 39).
 25. Een monster met drie bovenlijven én hoofden.
 26. Genesis 27:22
 27. de scholastici
 28. *Epicurus* heeft het bij Luther in twee opzichten verkorven: hij stelt het genot als hoogste goed, en geldt als een atheïst. Het is echter verkeerd dat genot als louter

- wellust op te vatten, want dat beschouwt Epicurus als een minderwaardige vorm van genot, die in zich de kiem draagt van smart, die hoe dan ook zal volgen. Eten, drinken, seks en noem maar op zijn immers vormen van *kinetisch* genot, genot *in beweging*. Een opgerookte sigaret genereert de behoefte aan een volgende, en dus ‘smart’. Het ware genot is het *katastematisch* genot, genot *in rust*, wat neerkomt op gemoedsrust, die niet door affecten (vrees, verlangen e.d.) wordt verstoord. Deze affecten kan men weren door o.m. ascese te beoefenen, wat erop neerkomt dat men zijn behoeften, die bij niet-bevrediging smart genereren, tot een absoluut minimum reduceert. Zelf was Epicurus een ziekelijk man, die in gruwelijke pijnen is gestorven. Het gelijkstellen van epicuristen met wellustelingen zegt bijgevolg méér over degenen die er zo over denken dan over de leer zelf. Hij was atheïst in die zin dat hij het bestaan van goden niet ontkende, maar ervan uitging dat zij zich om mensen niet bekommerden.
29. *Lucianus* is een retor van de zgn. tweede sofistiek, auteur van tal van geestige werkjes, waarin de groten der aarde én de goden in hun hemd worden gezet. Zijn geliefkoosde procédé daarbij is de *reductio ad absurdum*: alles wat hun door resp. de traditionele religie en de ‘hagiografie’ wordt toegeschreven, wordt tot de uiterste consequenties doorgetrokken, wat de meest absurde en bizarre toestanden oplevert. Erasmus was, zoals ook Thomas More, een groot bewonderaar van Lucianus, en heeft enkele van zijn meest spitse dialogen in het Latijn vertaald. Die vertalingen behoren tot het beste wat hij ooit geschreven heeft.
 30. zie noot 4
 31. Melanchthon
 32. *Proteus* was een zeegod die allerlei gedaanten kon aannemen.
 33. *Andreas Bodenstein Karlstadt* (ca 1480-1541) schaarde zich achter de genadeleer van Luther. Tijdens Luthers vrijwillige gevangenschap op de Wartburg (1521-22) nam Karlstadt de leiding van de hervorming in Wittenberg over. Luther brak met hem omwille van zijn extreem radicale ideeën, die veel verder gingen dan hijzelf wenselijk vond. Het waren volgelingen van Karlstadt en Müntzer die in 1525 de boerenoorlog, die zo’n 100.000 slachtoffers eiste, ontketenden: de Schwärmer of ‘enthousiastelingen’.
 34. Melanchthon
 35. *Scylla* is een rotspartij in de huidige Straat van Messina (aan de Italiaanse kant), waar het gelijknamige zeemonster voorbijvarenden verslond. Aan de overzijde was er een maalstroom, teweeggebracht door het monster *Charybdis*, dat het zeewater drie keer daags opslokte en weer uitspuwde. Wie tussen Scylla en Charybdis doorvaart, mijdt dus twee gevaren.
 36. *Ulysses* of Odysseus is de held van de Odyssea, het verhaal van zijn zwerftochten in het Middellandse Zeegebied na de val van Troje. Vooral door zijn sluwheid wist hij zich uit tal van hachelijke situaties te redden.
 37. *Vertumnus* is de Latijnse tegenhanger van Proteus.
 38. Vrouwelijke demon uit het gevolg van Hecate. Haar ene voet was een ezelspoot, de andere was van koper. Ook zij kon naar believen van gedaante veranderen. Ze hield ervan om met haar slachtoffers eerst te vrijen, waarna ze ze verslond. De enige manier om van haar af te geraken was haar luidkeels uit te schelden: dan zette ze het schreeuwend op een lopen.

39. De oorspronkelijke Stoa van Zeno was inderdaad vrij rigide en legde voor haar adepten de lat zeer hoog. Een mildere, Romeinse versie was hoofdzakelijk het werk van de moralist Seneca. De Romeinse Stoa heeft voor het christendom de weg bereid, in die zin dat een zuiver judaïstische heilsleer in het Romeinse Rijk enkel had kunnen gedijen op een substraat van Europees gedachtegoed, dat overwegend door de Stoa, maar in aanzienlijke mate ook door de neoplatonici werd geleverd. Seneca is bij de kerkvaders dan ook de (in gunstige zin) meest geciteerde niet-christelijke auteur.
40. De vraag of de H. Geest ‘van de Vader door de Zoon’ uitging of ‘van de Vader én de Zoon (*filioque*)’ werd vanaf zeker ogenblik te Rome anders beantwoord dan te Konstantinopel, dat de westerse kerk niet zonder reden verweet eigenmachtig het *filioque* aan het Symbolum te hebben toegevoegd.
41. *homo-ousios* (Gr.) betekent van dezelfde *ousia* (natuur, essentie, substantie). Er is in de eerste eeuwen nogal wat om te doen geweest, omdat sommigen vonden dat het woord een ontkenning van de Triniteit (drie Personen) impliceerde; anderen vonden het een noodzakelijke aanvulling van het Symbolum tegen het arianisme, dat Jezus Christus als een schepping van de Vader beschouwde.
42. Het dogma van de reële aanwezigheid van Christus in de eucharistie werd ook door *Luther* erkend. Voor *Zwingli* waren brood en wijn niet méér dan een symbool. *Calvijn* maakte de vergelijking met de manier waarop de zon op aarde aanwezig kan genoemd worden: door zijn warmte. De katholieke kerk maakte een onderscheid tussen de *substantie* van het brood, die één werd met Christus, en de *verschijningsvorm*, die deze van het brood bleef. Nieuwere tendenzen in de theologie hanteren termen als *transfinalisatie* (verandering van bestemming) en *transsignificatie* (verandering van betekenis) ter vervanging van *transsubstantiatie*, dat eerder kadert in een scholastiek-thomistisch denken.
43. De term ‘*purgatorium*’ (louteringsfase of –oord) stamt uit de 12de eeuw. Deze driedeling van het hiernamaals voegde een nieuw domein toe aan de invloedssfeer van de kerk, en genereerde de aflaatpraktijk, die tot de excessen leidde die men kent. Samen daarmee verwierp de Reformatie ook het concept van het *Vagevuur*.
44. De opvatting over de doop werd in belangrijke mate bepaald door het conflict van Augustinus met Pelagius en zijn aanhangers. Augustinus bouwde in dit conflict de leer van de erfzonde op zo’n wijze uit, dat de doop van essentieel belang werd voor de zaligheid. Zo ontstond de gedachte, dat als kinderen ongedoopt stierven, zij voor eeuwig verloren waren. Bovendien was in die tijd de sterftegraad binnen de eerste weken na de geboorte bijzonder hoog. Het werd dus de gewoonte kinderen binnen enkele minuten na de geboorte te dopen. In de eerste eeuwen was het doopsel de bekroning tijdens de paasnacht van het catechumenaat geweest, maar die traditie raakte geheel in onbruik. De Reformatie telde ook strekkingen die de kinderdoop niet erkenden en dus het doopsel op volwassen leeftijd hernieuwden (baptisten, doopsgezinden). Het concilie van Trente stelde dat het doopsel, evenals het vormsel en de priesterwijding, een onuitwisbaar, en dus éénmalig sacrament is.
45. Hiermee is niet bedoeld de maagdelijke geboorte van Christus, maar wel het geloof dat Maria zonder de erfzonde geboren is; dit werd een katholiek dogma sedert het eerste Vaticaans concilie (1854).

46. Volgens de Hebreeuwse tekst (Genesis 5:21-27) 969 jaar, volgens de Griekse vertaling 720 jaar.
47. *Contingente* gebeurtenissen zijn niet-noodzakelijke gebeurtenissen, bijv. die welke als oorzaak de menselijke wilsvrijheid hebben.
48. *Duns Scotus* (1266-1308), de *doctor subtilis*, ontwikkelde een ontologie, waarin het zijn als éénduidig werd opgevat, in tegenstelling tot de aristoteliaanse opvatting, waarbij een aantal ‘trekkers’ moeten worden overgehaald om het volle zijn te realiseren. Individualisering komt tot stand door de *haecceitas*, die op het zijn wordt geënt. De menselijke wil is vrij, en moreel in zover deze samenvalt met de wil van God.
49. *William van Ockham* (1285/90-1347/9), de *venerabilis inceptor*, was een franciscaan, die in onmin kwam met Johannes XXII, en door hem geëxcommuniceerd werd. Zijn denken is nominalistisch. Op het gebied van kennistheorie was hij een empiricus: de wereld, als vrijwillige schepping van God, is contingent, en had net zo goed een andere kunnen zijn. Kennis is alleen mogelijk in zover zij berust op openbaring, observatie of deductie (logisch denken). Hij maakte een scheiding tussen rede en geloof, en tussen kerk en staat. Luther noemde zich een occamista.
50. Marcus 3:29 & Mattheus 12:31-32
51. Psalmen 7:10 & Romeinen 8:27
52. 1 Korinthiërs 14:30
53. *Balthasarus Hubmaier* (gest. 1528) doceerde in Ingolstadt, was daarna pastoor in Regensburg en Waldshut, en stond aan het hoofd van de Wederdopers.
54. zie noot 50
55. *Johannes Hus* (1369-1415) werd als priester nationale held van Tsjechië, toen hij tijdens het concilie van Konstanz verbrand werd. Hij had de ergernis van Rome opgewekt door zijn verzet tegen tal van uitwassen binnen de kerk. Ook voor hem was de Schrift de hoogste autoriteit. Hus veroordeelde de beeldenverering, het mirakelgeloof en bijgelovige pelgrimages.
56. *John Wycliff* (ca 1329-84) was een van de leidinggevende denkers aan de universiteit van Oxford. Hij zag de kerk als de gemeenschap van de uitverkorenen van God, die geen priesterstand nodig had om voor hen bij God te bemiddelen. Omdat hij vond dat de bijbel voor alle gelovigen beschikbaar moest zijn, maakte hij samen met enkele vrienden, op basis van de Latijnse vulgaat, een Engelse vertaling, de Wycliff-bijbel. Doordat zijn beschermers hem op de duur lieten vallen, moest hij Oxford verlaten. De laatste twee jaren van zijn leven bracht hij door op de pastorie van Lutterworth. Rond hem ontstond een beweging van aanhangers, de Lollards, wat zoveel als *morders* betekent. Johannes Hus had, zoals Luther, grote affiniteit met Wycliffs ideeën.
57. Marcus 16:15, Psalm 19:5, 2 Timotheus 3:16
58. Van die grot is sprake in Erasmus’ Diatribe over de Wilsvrijheid.
59. Het bewuste citaat is Romeinen 11:33: “Hoe ondoorgrondelijk zijn toch *Zijn* raadsbesluiten, hoe onnaspeurlijk *Zijn* wegen!” (Jesaja 40:13 = Romeinen 11:34)
60. Romeinen 9
61. Erasmus gebruikt hier Horatius’ woorden uit Satiren 1.7.28-29. De manier waarop hij dat doet lijkt te suggereren dat hij ‘*salso multumque fluenti*’ aan ‘*arbusto*’

- koppelt, wat duidelijk niet Horatius' bedoeling was. 'Salso ...' is daar een datief, en slaat op Persius, die zopas 'een vloed van bitterheden' over het hoofd van de Prenestijn heeft uitgestort. Deze laatste riposteert met scheldwoorden, zoals men ze van een wijnboer kan verwachten, wanneer hij hoog in de boomgaard de wijnstok aan het snoeien is, en de voorbijgangers van antwoord dient die hem om de laattijdigheid van zijn werk honen door de koekoek na te bootsen, die dan al in het land is. Een correct gebruik van het citaat zou hebben geïmpliceerd dat Erasmus degene was die 'een vloed van bitterheden' over Luther had uitgestort, en nu op zijn beurt vanwege Luther een repliek, 'zó uit de boomgaard', krijgt toegestuurd.
62. Drie Griekse auteurs uit de oudheid die bepaald geen blad voor de mond namen, resp. een retor, een comedieschrijver en een dichter.
 63. Luther ontleent zijn beeld van de menselijke ziel als willoos lastdier, dat ofwel door God ofwel door Satan wordt bereden, aan Psalm 73:22 "Ut iumentum fui coram te" (In Uw tegenwoordigheid was ik als een lastdier).
 64. Wittenberg
 65. Voluit de 'Spons tegen de bespittingen van Hutten' uit 1523. Hutten zelf zou het pamflet niet meer lezen, want hij stierf nog vóór de verschijning ervan.
 66. zie noot 32
 67. 1 Korinthiërs 15:10 & 2 Timotheus 4:5-7
 68. *Quintilianus* is een retorica-leraar uit de eerste eeuw n. Chr., *Horatius* een dichter uit de kring rond Maecenas, *Sallustius* een geschiedschrijver; beide laatsten uit de eerste eeuw v. Chr.
 69. De *Georgica* is een leerdicht over landbouw, vee- en bijenteelt.
 70. Lukas 14:28
 71. In plaats van *censes* lees ik *censeo* (1271 E 7): het is immers Erasmus die er deze opinie op na houdt. Bovendien blijft na de uitgebreide voorzin de verwachte nazin uit. Erasmus is blijkbaar even de draad kwijt door de vele indirecte vraagzinnen, inclusief parenthese, die hij opeenstapelt. De haastige redactie van het werk zal hier wellicht niet vreemd aan zijn.
 72. *Bernardus van Clairvaux* (1090-1153) was minder theoloog dan spiritualist. Hij schreef o.m. het *Liber de diligendo Deo* (hoe men God moet liefhebben).
 73. *Thomas van Aquino* (1225-1274) bracht een synthese tot stand tussen de metafysica van Aristoteles en de theologie. Dit resulteerde o.m. in een monumentale *Summa Theologiae* en een *Summa contra Gentiles*.
 74. zie noot 48
 75. Lukas 1:35
 76. Dit is in verband te brengen met de 'zonde die niet kan vergeven worden' (Marcus 3:29); de katholieke leer rekende tot deze zonde tegen de H. Geest: wanhoop, hoogmoed, begeerte, volharding in het kwaad, ontstentenis van berouw en de bewuste weigering om de goddelijke openbaring te aanvaarden.
 77. *Hieronymus* (340/5-419/20) was een asceet en bijbelgeleerde; zijn bijbelvertaling lag aan de basis van de vulgaattekst die de Roomse kerk nog steeds gebruikt.
 78. *Augustinus* (354-430) is de meest invloedrijke theoloog van de westerse kerk. Hij werd bisschop van Hippo Regius in N.-Afrika, en liet talloze geschriften na,

- waaronder de *Belijdenissen*, de *Stad van God*, sermoenen en polemische werken tegen ketterijen.
79. De *gnostiek* is een esoterisch, dualistisch gedachtenstelsel dat zich ontwikkelde aan de rand van het jodendom en het christendom, met neoplatonische elementen. Kennis van god, wat gelijkstaat met zelfkennis, is voorbehouden aan de *pneumatici* (geestelijke mensen). Gewone christenen zou men als *psychici* kunnen bestempelen: door goede werken kunnen ook zij een zekere mate van zaligheid verwerven. De *hylici* (stoffelijke mensen) kunnen nooit verlost worden.
 80. *Hilarius* (begin 4de eeuw-367) was bisschop van Poitiers, en vooral begaan met de drievuldigheidsleer, waarover hij een boek schreef: *De Trinitate*.
 81. *Athanasius* (ca 295-373) was bisschop van Alexandrië. Hij schreef zowel dogmatische, polemische als ascetische werken.
 82. *Jacobus Latomus* (Jacques Masson) (ca 1475-1544) was rector van de Leuvense universiteit; de meeste van zijn geschriften zijn gewijd aan het bestrijden van Luthers gedachtegoed.
 83. *Stunica* (Diego Lopez Zuñiga) was een Spaans theoloog aan de universiteit van Alcalá, met wie Erasmus het aan de stok had over zijn uitgave van het Nieuwe Testament.
 84. De zin “Judas zal Christus noodzakelijkerwijs verraden, indien God op voorhand weet dat Judas Christus zal verraden” klopt, in zover *noodzakelijkerwijs* op de noodzaak van *gevolgrijkheid* (consequentia) slaat. Het is immers onmogelijk dat hetgeen in de voorwaardelijke bijzin wordt gezegd waar is, als hetgeen in de hoofdzin, die het gevolg ervan weergeeft, wordt gezegd, niet waar zou zijn. De zin klopt evenwel niet, indien *noodzakelijkerwijs* een noodzaak van *gevolg* (consequens) beduidt, in die zin dat ‘Judas zal Christus verraden’ een noodzakelijke bewering zou zijn. Dat is ze niet, want het gaat om een contingent feit, m.a.w. Judas kan Christus net zo goed niet verraden als hij dat wél doet, of God daar nu voorkennis van heeft of niet. Als ik steel, en iemand heeft mij zien stelen, dan is de bewering ‘*hij zag mij stelen*’ alleen dán juist, wanneer ook geldt: *ik heb gestolen*. Maar daaruit volgt niet: ‘*ik kon niet anders dan stelen*’. Er is noodzaak van *gevolgrijkheid*, omdat de twee feitelijkheden elkaar logisch veronderstellen; er is echter geen dwangmatigheid van het stelen (bijv. cleptomane van mijnentwege) vereist opdat ‘*hij zag mij stelen*’ waar zou zijn.
 85. Klaagliederen 4:1
 86. Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 15:14
 87. Moralist-satiricus uit de eerste en begin tweede eeuw n. Chr., die de gebreken en excessen die hij aanklaagt vaak uitermate ‘grafisch’ in beeld brengt.
 88. *Pierre d’Ailly* (Petrus de Alliaco) (1350-1420) was theologieprofessor aan het collège de Navarre te Parijs. Als denker stond hij onder de invloed van Roger Bacon, Willem van Ockham, en zijn leerling Johannes Gerson.
 89. Vergilius, Aeneis, 7.809 (?), Ovidius, Metamorfosen 10.655, Hieronymus, Brieven 82.5.17
 90. 1 Korinthiërs 6:12 & 10:23
 91. 2 Timotheus 4:2 & 2:9; Marcus 16:15
 92. 2 Timotheus 4:2
 93. Filippenzen 1:17-18

94. 1 Korinthiërs 3:2 & Hebrëëen 5:12-13
95. 1 Korinthiërs 2:6
96. Mattheus 10:14, Lukas 9:5 & 10:11, Handelingen 13:51
97. Handelingen 15:29 & 21:25
98. Hebrëëen 6:1
99. Mattheus 7:6
100. zie noot 95
101. Prediker 3:7
102. Lukas 23:9
103. Lukas 23:3
104. Mattheus 5-7 & Lukas 6:20-47
105. Handelingen 17:22-31
106. Handelingen 13:16 e.v.
107. Handelingen 25 & 26
108. Ecclesiasticus 22:6
109. Romeinen 9:18
110. zie noot 90
111. 2 Timotheus 2:9
112. Marcus 16:15
113. zie noot 112
114. *Prosopo-lepsie* (Gr.) betekent *aanzien des persoons*, en komt o.a. voor in Handelingen 10:34 en Romeinen 2:11; zo is *topo-lepsie* het in aanmerking nemen van de *plaats*, *tropo-lepsie* van het *karakter* of de *situatie*, *kairo-lepsie* van de *gelegenheid*, dus *opportunisme*; de component *-lepsie* betekent ook (*tot zich nemen* zonder meer, zodat *oino-lepsie* = *wijn drinken*). Op het eerste woord na zijn dit ‘creaties’ van Luther of van ‘Schoonwoort’, behalve het laatste, dat een grapje van Erasmus zelf is.
115. Erasmus citeert een geslaagde pastiche van een vers uit de Aeneis van Vergilius (1.374), waar Aeneas zich tegenover zijn moeder, Venus, verontschuldigt om niet het relaas van zijn avonturen te hoeven doen. “*Als ik daaraan zou beginnen, zegt hij, zou de avondster nog eer ik ermee klaar ben de hemel sluiten en de dag begraven*”.
116. zie noot 69
117. 1 Korinthiërs 4:12 & 9:4; 9:5 & 9:12; 13:7. 2 Kor. 6:3
118. 2 Timotheus 3:16
119. *Adriaan Florisz. Boeyens* (1459-1523) was paus (Adrianus VI) van 1522 tot 1523. Erasmus kende hem uit de jaren 1502-1504, toen Adriaan te Leuven zijn leermeester in de theologie was. Tijdens zijn pontificaat vroeg hij Erasmus naar Rome te komen om de strijd tegen Luther te leiden. Erasmus ging daar niet op in, maar stuurde een *consilium*, om bij te dragen tot de hereniging van de verscheurde kerk. Het werd te weinig doortastend bevonden, en belandde in het archief. In de *breve*, gedateerd 1 december 1522, geeft Adriaan te kennen dat zijn vriend *er geen spijt van zal hebben*, mocht hij ingaan op het verzoek om naar Rome te komen.
120. Erasmus alludeert op een minder correct gebruik van Lat. *rursus* (LB 1283 B 9).

121. Een *sylllogismus cornu(a)tus* of *dilemma* is een tangredenering of – vraagstelling, die de tegenstrever aan beide kanten insluit, en geen uitweg laat. Het beeld is waarschijnlijk aan de *cornua* (horens, vleugels) van een slaglinie ontleend, *pace* Robert t. 1, art. ‘argument’, en Lagarrigue.
122. Het Oude en het Nieuwe Testament.
123. De periode van voorbereiding op Pasen, die op Aswoensdag begint.
124. Ezechiël 34
125. Jesaja 56:10
126. Jesaja 42:18-25, 43:22:28, 50:1-3
127. Ezechiël 18:25 & passim
128. In 1 Korinthiërs, hoofdstukken 1-6, gaat Paulus in op misstanden in de gemeente.
129. Psalm 73:23
130. Seneca, Brieven aan Lucilius 1; Lat. *nihil agere* betekent inderdaad vaak *geen resultaat bereiken*. Erasmus schrijft en *denkt* in het Latijn.
131. Daniël 3
132. De *tropologische* of *morele* interpretatie leest de bijbel als een richtlijn voor het menselijk handelen, in tegenstelling tot de *historische* (feiten), de *allegorische* (theologie) en de *anagogische* (eschatologie) leeswijze. In ruimere zin is een trope een oneigenlijk woordgebruik, dat de vorm kan aannemen van een metafoor, een metonymie e.d.
133. 1 Korinthiërs 2:2
134. 1 Korinthiërs 3:1-3
135. 2 Korinthiërs 12:2
136. Erasmus bedoelt de Korinthiërs; zie noot 134
137. Baäl is een afgod. De tovenaars van de farao, die óók kikkers te voorschijn lieten komen, beriepen zich op hem (Exodus 8:3).
138. Efeziërs 5:25
139. Melanchthon
140. Daniël 8:5?
141. Johannes 18:11 (voor de gebeurtenis) & Mattheus 17:23 (voor de uitpraak): Erasmus citeert uit het geheugen.
142. Hieronymus, brief 22 ad Eustochium: “*Vermenigvuldig u en bevolk de aarde*”, zegt de Heer. *Laat hij die de aarde zal bevolken zich vermenigvuldigen: jouw* (van Eustochium, als maagd) *heir is in de hemelen*”.
143. Genesis 1:28
144. Mattheus 28:20
145. *Arius* (256-336), een priester uit Alexandrië, leerde dat alleen de Vader werkelijk God was. De Zoon was Zijn eerste schepsel. Ook hij wordt God genoemd, maar alleen in zover hij de genade van zijn vader deelachtig is, niet op grond van consubstantialiteit. Arius baseerde zich o.m. op Johannes 17:3, 1 Timotheus 6:16, Kolossenzen 1:15 en Spreuken 8:22 (LXX).
146. *Pelagius* (4/5de eeuw) was een brits monnik en asceet die te Rome in vrome kringen aanzienlijk succes boekte met zijn leer dat de mens niet met Adams zonde was besmet, dat zijn natuur ongerept was gebleven, en dat hij door eigen verdienste de genade kon verwerven. De stellingen die Augustinus toen

- tegen hem innam, werden van dan af de grondslag van de katholieke leer over de genade, wilsvrijheid en verdienste.
147. John Fisher (zie noot 4)
 148. Mattheus 7:16 & 7:20
 149. 1 Korinthiërs 13:7
 150. 1 Korinthiërs 2:15
 151. Deuteronomium 17:8-10
 152. Psalm 19:9
 153. Psalm 119:130
 154. Jesaja 8:20
 155. Mattheus 2:4
 156. Lapsus van Luther en Erasmus: de plaats is Maleachi 2:7
 157. Psalm 119:105
 158. Romeinen 1:2
 159. 2 Korinthiërs 3: passim
 160. 2 Petrus 1:19
 161. Filippenzen 2:15
 162. Johannes 5:39 & Handelingen 17:11
 163. Genesis 1:1
 164. Johannes 1:14
 165. *Demosthenes* (384-322 v. Chr.) was een Atheens staatsman en redenaar, die oppositie voerde tegen Philippus II en later diens zoon Alexander de Grote.
 166. 2 Timotheus 3:16
 167. Titus 1:9
 168. Lukas 21:15
 169. *Johann Bugenhagen* (1485-1558), vriend van Luther, Melanchthon en Erasmus.
 170. *Justus Jonas* (Jodocus Koch, 1493-1555) vertaalde werk van zowel Luther als Melanchthon.
 171. Mattheus 22:23-33 & Exodus 3:6
 172. zoals de pythagoreeërs: 'autos efa'.
 173. zie noot 55
 174. Psalm 42:8
 175. Psalm 19:3
 176. Ezechiël 47:5
 177. Psalm 18:10
 178. 1 Korinthiërs 14 passim
 179. 1 Korinthiërs 14:30-31
 180. 1 Korinthiërs 14:29
 181. 1 Korinthiërs 12:10
 182. 1 Korinthiërs 13:12
 183. 1 Korinthiërs 13:9 & 13:12
 184. Handelingen 8:28
 185. 2 Petrus 3:15-16
 186. zie noot 169

187. *Tertullianus* (ca 160-220⁺) was de eerste Latijn schrijvende vroeg-christelijke auteur vóór Augustinus; beiden waren Noord-Afrikanen. Hij was een felle, rusteloze natuur, die op een uitermate agressieve manier het geloof verdedigde. Omdat hij de mentaliteit van de kerk te laks vond, ging hij ca. 207 over naar het montanisme, waar hij snel weer een scheurgroep vormde.
188. Een beweging, ca. 156 in het leven geroepen door *Montanus*, die zich als vertegenwoordiger van de H. Geest zag, en het nieuwe Jeruzalem en het duizendjarig Rijk verkondigde, geflankeerd door twee profetische vrouwen, Priscilla en Maximilla. De groepering had een exstatisch en rigoristisch karakter, en bleef in Klein-Azië, haar bakermat, voortbestaan tot in de 6de eeuw.
189. *Cyprianus* (200/10-258) was bisschop van Carthago, en stierf als martelaar onder keizer Valerianus, nadat hij eerder de vervolging onder Decius had doorstaan.
190. Schismatieke stroming in Noord-Afrika ontstaan begin 4de eeuw, genoemd naar *Donatus*, tegen-bisschop van Carthago. Zij verzette zich tegen het streven van de kerk om tijdens vervolgingen conflicten met het gezag zoveel mogelijk te vermijden. Het voornaamste twistpunt met Augustinus was hun verwerping van de sacramentsbediening door onzuivere katholieken. Augustinus zag de sacramenten als objectief geldig, ongeacht de bedienaar.
191. Summa contra Gentiles IV.61-69; de art. Fidei et ecclesiae Sacramentis II.249-294; de Rationibus Fidei, hoofdstuk 8.
192. Augustinus beschouwt hen niet zozeer als ketters (haeretici) dan wel als schismatici. Hun leer stemde in alles met de katholieke overeen behalve dat ze een soort metempsychose aanhingen en de ziel als iets stoffelijks beschouwden.
193. De leer van *Mani* speelde in het westen een rol van de vierde tot de zesde eeuw. Het was een dualistisch-eclectisch systeem. Tegenover de heerser van het rijk van het Licht (de Vader) staat de heerser van dat van de duisternis: Ahriman of de duivel. Historische figuren als Boeddha, Jezus en Paulus genoten er groot aanzien.
194. Luther had wat volgt duidelijkheidshalve moeten laten voorafgaan door 'Ik beweer'. Zoals het er nu staat lijkt het of hij hetgeen volgt ontkent.
195. Het huidige Oezbekistan, ooit door Alexander de Grote veroverd.
196. Tijdens zijn laatste levensjaren (426-27) schreef Augustinus de *Retractationes*: correcties, precisering en nabeschouwingen bij zijn vorig werk.
197. *Cacus* was, als zoon van Vulcanus, een vuurspuwend wezen (wat het *rookgordijn* verklaart), dat huisde in een hol van de Aventijnse of Palatijnse heuvel, waar ooit Rome zou verrijzen. Hij werd, na diens (zelf geroofde) runderen te hebben geroofd, door Hercules gewurgd.
198. *Lorenzo Valla* (1407-1457) was, wat de oude talen betreft, een wonderkind. In zijn *de Libertate Arbitrii Dialogus* (Gesprek over de Vrije Wil) verdedigt hij, onder zijn eigen naam, de these dat God voorkennis heeft van onze daden, maar ze daarom niet dirigeert. Zo laat hij ruimte voor wilsvrijheid. Wel beklemtoont hij dat de mens niet kan vatten hoe zijn vrijheid om te handelen verenigbaar is met de almachtige wil van God. Toch lijkt Luther hem als een medestander te hebben beschouwd. Ergens zegt hij ook: "God heeft de wolf als een roofdier geschapen, de hond als een grimmig wezen, het schaap lankmoedig.

- Zo heeft hij ook hardvochtige en zachtmoedige mensen geschapen, criminelen en deugdzame mensen, mensen die voor verbetering vatbaar zijn en andere die dat niet zijn. Zij die in hun boosheid volharden zal hij streng straffen.*” Er was dus wel degelijk een affiniteit met het Lutheraans gedachtegoed.
199. Carthago was de hoofdstad van de Romeinse provincie Africa. Augustinus hield er talloze preken.
200. *Origenes* (ca 185-254+) was een briljant denker en de eerste systematische theoloog uit de christelijke oudheid. Doordat hij later verketterd werd is zeer veel van zijn werk verloren gegaan. In *De principiis* (Gr. *peri Archoon*) behandelt hij o.m. de oorsprong van het kwaad en de consequenties van wilsvrijheid. Wat van zijn werk rest kennen we vooral via Latijnse vertalingen door Rufinus en Hieronymus.
201. 2 Korinthiërs 11:14
202. zie noot 170
203. *Johannes Faber* (1478-1541) werd in 1530 bisschop van Wenen. Hoewel hij niet blind was voor misstanden in de kerk, zegde hij toch zijn vriendschap met o.a. Melanchthon en Zwingli op, toen de draagwijdte van hun ideeën hem duidelijk werd. De titel van zijn hoofdwerk, de *Malleus Haereticorum*, leverde hem zijn bijnaam op: ‘Kettershamer’. Hij bleef zijn leven lang met Erasmus bevriend.
204. De apostel *Andreas* werd gekruisigd ca 60; *Laurentius* was diaken te Rome en stierf, enkele dagen na paus Sixtus II, als martelaar tijdens de vervolging onder keizer Valerianus in 258. Beide namen komen voor in de canon van de mis.
205. Mattheus 12:30
206. Weergave van de scholastieke term *quidditas*, die teruggaat op Ruusbroec.
207. *Petrus Lombardus* (einde elfde eeuw – 1160) doceerde aan de domschool van Parijs en is de auteur van de *Libri IV Sententiarum*, dat het normatieve theologische handboek zou worden tot in de zestiende eeuw. Nagenoeg alle theologen uit die periode schreven er commentaren op. Ze behandelen God, de schepping, de menswording en verlossing, de sacramenten. Het is grotendeels gebaseerd op het denken van Augustinus.
208. *Chrysippus* (281-207 v. Chr.) was scholarch van de Stoa. Hij schreef een fenomenaal aantal werken, waarin hij zich o.m. als logicus profileerde.
209. *Pandora* is zowat de Eva van de Griekse mythologie. Zij werd door alle goden begiftigd met een goede gave: lieflijkheid, schoonheid ... Nadat Prometheus het vuur uit de hemel had gestolen stuurde Zeus Pandora met een doos vol onheil naar de aarde. Toen ze uit nieuwsgierigheid de doos opende, verspreidden ellende en rampspoed zich over de wereld; alleen de Hoop bleef erin achter. Erasmus situeert de gaven van de goden in de doos zelf: als hij zegt dat alle goden datgene waar ze het best in waren daarin hebben gestopt, zal hij wel geen al te hoge dunk van ze hebben gehad, en van juristen evenmin.
210. Marcus Porcius *Festus* was ca 60 na Chr. Romeins procurator van Judea. Hij stond Paulus, als Romeins staatsburger, toe naar Rome te reizen toen deze zich op de keizer (Nero) beriep (Handelingen 24-27).

211. *Plinius Minor* (61/2-114) kreeg als keizerlijk legaat in Bithynië met christenen te maken. Hoewel hij zich human tegenover hen opstelde, bleef hij onbegrijpend voor hun geloof.
212. De Helicon is een uitloper van het Parnassusgebergte in Midden-Griekenland, Beotië, en gold in de oudheid als de verblijfplaats van de Muzen.
213. Nl. in 'zich richten op, zich afwenden van'.
214. Te lezen als *Ponticianus*. In boek 8, hoofdstuk 6 van de Blijdenissen vertelt Augustinus dat toen hij in 386 te Milaan vertoefde een landgenoot van hem, een zekere Ponticianus, op bezoek kwam. Tijdens de conversatie viel het oog van de bezoeker op een boek met de Brieven van Paulus dat op tafel lag. Deze was aangenaam verrast, feliciteerde Augustinus, en vertelde hem over de Egyptische kluizenaar Antonius. De kennismaking met het ascetische leven in teruggetrokkenheid was voor Augustinus een openbaring.
215. In de Diatribe had Erasmus geschreven: Weliswaar zegt Paulus: 'Waar de zonde tot overvloed kwam, daar kwam genade in nog rijker overvloed', maar daaruit volgt niet dat het in afwachting van de definitieve genade voor de mens onmogelijk is om zich, met de hulp van God, door zijn goede werken voor te bereiden op de hem door God verleende gunst; zo lezen we dat de honderdman Cornelius nog niet gedoopt was, en de H. Geest nog niet in hem gevaren, maar: 'Uw gebeden en aalmoezen zijn opgestegen, en worden bij God herdacht'. Indien alle werken voorafgaand aan de definitieve genade slecht zijn, maken slechte daden ons dan bij God geliefd?' Hierop had Luther in zijn *De Servo Arbitrio* gereplikeerd met 'Waarover praten wij? Over de hulp van God of over de vrije wil? Wat is onmogelijk met de hulp van God? (...) Ook ik heb de Handelingen van Lukas gelezen, maar ik heb er nergens zien staan dat de werken van Cornelius moreel goed waren zonder de H. Geest, zoals de Diatribe zich verbeeldt. Ik lees er integendeel dat hij rechtvaardig en godvrezend was. Welnu, iemand 'rechtvaardig en godvrezend' noemen zonder de H. Geest is hetzelfde als wanneer men Belial Christus zou noemen. Het gaat er gewoon om dat Cornelius zuiver was in de ogen van God, wat ook blijkt uit Petrus' visioen en de terechtwijzingen die hij te horen krijgt. (...) Toegegeven, Cornelius was nog niet gedoopt en had de tijding van Christus' verrijzenis nog niet vernomen. Was hij daarom zonder de H. Geest? Dan kun je net zo goed beweren dat ook St.-Jan de Doper, Maria en Simeon zonder de H. Geest waren! Het verhaal over de bekering van Cornelius leest men in Handelingen 10 en 11.
216. Psalm 4:7
217. Johannes 1:18
218. Lukas 12:32; Mattheus 14:27 & 14:31; Johannes 16:33; Mattheus 28:20
219. Psalm 64:6
220. 1 Korinthiërs 5:12
221. Summa Theologiae, Prima Pars, quaestio 83; Summa contra Gentiles 2.48 & 3.147
222. De scholastiek hanteert de termen *de congruo* en *de condigno*. Verdienste *de congruo* is er wanneer de mens doet wat hij kan (*quod in se est*). Hoewel goede werken zonder de genade strikt genomen geen verdienste genereren, kan God deze *billijkheidshalve* (de congruo) honoreren met zijn genade; verdienste *de*

condigno is er pas wanneer die werken gepaard gaan met de genade (*gratia gratum faciens*). Deze zijn verdienstelijk en worden beloond met nog meer genade, en ten slotte met de redding en de heerlijkheid. Nu was het een omstreden kwestie in hoever de mens kon handelen zonder daartoe te zijn aangezet door de *bijzondere* genade (*gratia peculiaris praeveniens operans*). Thomas stelde dat er buiten de genade geen verdienste was, en dat iedere inspanning die met de genade gepaard ging beide soorten verdienste teweegbracht: *de congruo*, inzover het om een vrije wilsact ging, *de condigno* inzover de genade aan het werk was.

223. Exodus 7-11; Psalm 78:43-51 & 105:27-36
224. Marcus 8:24-25
225. In Satire 1.9 wordt Horatius op de Via Sacra lastiggevalen door een opdringerig bewonderaar. Hij weet niet goed hoe hij van hem af kan geraken, en benijdt een zekere Bolanus, een driftkop die met de situatie zeker raad zou hebben geweten.
226. In de mythologie een praatzieke nimf, die Hera ooit aan de praat hield terwijl Zeus zich te buiten ging aan overspelig gestoei met andere nimfen. Uit wraak ontnam Hera haar de mogelijkheid zelf nog het eerst te praten: ze kon alleen nog de laatste woorden van anderen herhalen. (Ovidius, *Metamorfosen* 3)
227. *Ambrosius* (339-397) werd in 374 bisschop van Milaan, en was een begenadigd kanselredenaar, die o.m. op Augustinus een diepe indruk maakte.
228. zie noot 215
229. Een steen wordt in de Latijnse literatuur graag als metafoor gebruikt voor een dom, onontwikkeld iemand, zoals in de door Erasmus geciteerde anecdote: Toen een rijk maar onontwikkeld iemand hem eens vroeg wat een jongeman eraan kon hebben te studeren, antwoordde Aristippus gevat: 'Zo voorkom je dat in het theater de ene steen op de andere gaat zitten'.
230. *Porphyrius* (234-301/6) was een neoplatonisch filosoof die het grootste deel van zijn leven te Rome doorbracht. Hij was een leerling van Plotinus en nam na diens overlijden de leiding van zijn school over. Eén van zijn vele werken was tegen de christenen gericht, maar dat was veeleer een filologisch-historisch traktaat dan een pamflet.

